

न्यायदर्शनम्

प्रस्तावना

दृशिर् प्रेक्षणे इति धातोः परं भावे ल्युट्प्रत्यये दर्शनशब्दः निष्पद्यते। स च दर्शनशब्दः यद्यपि बहुत्र चाक्षुषप्रत्यक्षज्ञानवाची तथापि एषु प्रसङ्गेषु स तत्त्वज्ञानवाची। अपिच 'दृश्यते ज्ञायते अनेन' इति करणे ल्युट्-प्रत्यययोगे निष्पन्नः दर्शनशब्दः न्यायादिविद्यावाचकः। गौण्या वृत्त्या तद्विद्याप्रतिपादकग्रन्थवाचकश्च। भारतीयं प्राच्यं दर्शनं तावत् द्विविधम् - आस्तिकं नास्तिकञ्च। आस्तिकानि दर्शनानि तानि यानि वेदं प्रमाणरूपेण गणयन्ति। तानि नास्तिकानि यानि वेदस्य प्रामाण्यं न स्वीकुर्वन्ति। नास्तिकदर्शनं प्राधान्येन त्रिविधम् - चार्वाकाः बौद्धाः जैनाश्चेति। तेषु कर्मज्ञानोभयकाण्डस्यैव प्रामाण्यस्य निराकरणात् चार्वाकाः चरमनास्तिकाः। बौद्धाः जैनाश्च मुख्यतः कर्मकाण्डस्यैव प्रामाण्यं निराकुर्वन्ति। ततः ते चार्वाकवत् न चरमनास्तिकाः। आस्तिकेषु षट् प्रधानानि दर्शनानि वर्तन्ते - न्यायवैशेषिकसांख्ययोगमीमांसावेदान्ताश्चेति। समेषाम् एव दर्शनशास्त्राणां मूलम् उद्देश्यं मोक्षः एव। तस्मात् दर्शनशास्त्रं मोक्षशास्त्ररूपेण कथ्यते।

उद्देश्यानि

अनेन पाठेन भवान् अधोलिखितान् विषयान् ज्ञास्यति-

- न्यायदर्शनस्य माहात्म्यम्
- न्यायशब्दस्य अर्थः
- न्यायशास्त्रस्य बीजम्
- कालभेदेन न्यायशास्त्रस्य विभागः
- न्यायशास्त्रस्य आचार्याः
- न्यायशास्त्रस्य विषयाः
- न्यायमते प्रमाणतत्त्वम्
- न्यायमते प्रमेयतत्त्वम्
- हेत्वाभासपरिचयः
- न्यायमते मोक्षः
- असत्कार्यवादः

१०.१) न्यायदर्शनस्य माहात्म्यम्

आस्तिकसम्प्रदाये न्यायदर्शनम् अन्यतमम्। एतत् च कुत्रचित् तर्कशास्त्रम् आन्वीक्षिकी वा इति नाम्ना अभिधीयते। कौटिलीये अर्थशास्त्रे एतस्य शास्त्रस्य महत्त्वम् उल्लिख्य भूयसी प्रशंसा कृता। तथा हि—

प्रदीपः सर्वविद्यानाम् उपायः सर्वकर्मणाम्।

आश्रयः सर्वधर्माणां शश्वदान्वीक्षिकी मता॥ इति।

वस्तुतः न्यायशास्त्रस्य या युक्तिपद्धतिः सा विशेषतया सर्वैः व्याकरणालंकारादिदर्शनसम्प्रदायैः स्वीकृता। तथा एव युक्त्या वेदादीनां विद्यानां ग्रहो दृढो भवति। अतः तत् न्यायशास्त्रं शश्वद् इति चिन्त्यते। तथा च साहित्ये न्यायशास्त्रस्य प्रभावस्य दिङ्मात्रमुदाहरणम् नैषधचरिते। तत्र श्रीहर्षेण न्यायशास्त्रानुसारं मनसः अणुपरिमाणत्वमुक्तम्। तत्र अणुपरिमाणैः जनस्य चेतोभिः सह धूलिकणानामुपमा प्रदत्ता। तथा च श्लोकः—

अजस्रभूमीतटकुट्टनोत्थितैः उपास्यमानं चरणेषु रेणुभिः।

रथप्रकर्षाध्ययनार्थमागतैः जनस्य चेतोभिरिवाणिमाङ्कितैः॥ इति।

१०.२) न्यायशब्दस्य अर्थः

नीयते प्राप्यते विवक्षितार्थसिद्धिः अनेन इति नीधातोः करणे घञ्प्रत्यययोगे न्यायशब्दः व्युत्पद्यते। भाष्यकारः वात्सायनः न्यायशब्दस्य अमुमर्थम् आह — प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः इति। अत्र प्रमाणैः इति पदेन अनुमानस्य पञ्च अवयवाः गृहीताः। प्रतिज्ञा हेतुः उदाहरणम् उपनयनं निगमनञ्चेति पञ्च अवयवाः। प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि च एतेषाम् अवयवानां मूलम्। तथा हि उक्तं वात्सायनेन भाष्ये —

“तेषु प्रमाणसमवायः। आगमः प्रतिज्ञा। हेतुः अनुमानम्। उदाहरणं प्रत्यक्षम्। उपनयनम् उपमानम्।” इति।

अर्थपदेन च अनुमेयः पदार्थः ग्राह्यः। अतः प्रमाणैः पञ्चभिः अवयवैः अर्थस्य अनुमेयस्य पदार्थस्य परीक्षणं परीक्षा न्यायः इति। तेन च परोक्षतया अनुमानं प्रमाणम् एव न्यायशब्दस्य फलितः अर्थः भवति।

पूर्वम् उक्तं यत् न्यायशास्त्रम् आन्वीक्षिकीपदेन उच्यते। अनु पश्चात् ईक्षा ज्ञानम् इति अनुमानपरम् अन्वीक्षापदम्। अतः भाष्यकारः वात्सायनः आह—

“प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्य अन्वीक्षणम् अन्वीक्षा। तथा प्रवर्तते इति आन्वीक्षिकी न्यायविद्या, न्यायशास्त्रम्।” इति।

अत्रायम् आक्षेपो भवितुमर्हति यद् न्यायशब्दस्यार्थः अनुमानं भवति चेत् बौद्धशास्त्रादिष्वपि न्यायशास्त्राख्या भविष्यति, यतो हि तेषु शास्त्रेष्वपि अनुमानं स्वीक्रियते। वस्तुतः न्यायशास्त्रे अनुमानप्रमाणेन दृढतया वेदस्य प्रामाण्यं प्रतिष्ठाप्यते। तथा हि उक्तं न्यायमञ्जर्याम्- “न्यायविस्तरस्तु मूलस्तम्भभूतः सर्वविद्यानां वेदप्रामाण्यहेतुत्वात्।” इति।

१०.३) न्यायशास्त्रस्य बीजम्

न्यायशास्त्रस्य बीजम् वैदिकसाहित्ये निहितम् अस्ति। छान्दोग्योपनिषदि नारदस्य वचने न्यायशास्त्रस्य उल्लेखः दृश्यते। तथाहि आम्नातम् –

“ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदम् आथर्वणं चतुर्थम् इतिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं देवं निधिं वाकोवाक्यम्...” (छा.उप.७.१.२) इति।

अत्र वाकोवाक्यशब्दस्य अर्थम् आह आचार्यः शङ्करः ‘वाकोवाक्यं तर्कशास्त्रम्’ इति। अतः न्यायविद्यायाः उद्भवः कदा अभवत् एतत् निश्चिततया वक्तुं न शक्यते। यथा माल्यकारः उद्याने प्रस्फुटितानि पुष्पाणि एकैकम् चित्वा एकत्र आहृत्य पुष्पमाल्यं रचयति, तथैव महर्षिः गौतमः न्यायविद्यायाः सिद्धान्तान् सर्वतः संगृह्य न्यायसूत्रम् विरचितवान्।

१०.४) कालभेदेन न्यायशास्त्रस्य विभागः

कालभेदेन न्यायशास्त्रं प्राचीन-मध्य-नव्यभेदेन त्रिविधम्। आचार्यस्य गौतमस्य कालादारभ्य उदयनाचार्यस्य कालपर्यन्तं प्राचीनः न्यायः, भा-सर्वज्ञस्य कालादारभ्य गङ्गेशोपाध्यायात् पूर्वं यावत् समये मध्यः न्यायः, गङ्गेशोपाध्यायस्य कालात् परवर्ती कालः नव्यन्यायस्य इति स्थितिः।

१०.५) प्राचीन-मध्य-नव्य-न्यायवैशिष्ट्यानि

प्राचीनन्याये प्रमेयाणां प्राधान्यं वर्तते। भाषा सरला निराडम्बरा च। विषयप्रतिपादनकौशलञ्च अत्र स्थूलम्। प्राचीनन्यायस्य प्रधानम् प्रतिपक्षः बौद्धसम्प्रदायः। नव्यन्याये प्रमाणानां प्राधान्यं दृश्यते। तथा हि नव्यन्यायस्य प्रामाणिके ग्रन्थे तत्त्वचिन्तामणौ प्रत्यक्षम् अनुमानम् उपमानं शब्दः चेति चत्वारः खण्डाः विद्यन्ते। अत्र प्रकारता, विशेष्यता, प्रतियोगिता, अनुयोगिता, अवच्छेदकता इत्यादीनां पारिभाषिकपदानां प्रयोगस्य बाहुल्याद् भाषायाः काठिन्यं वर्तते। विषयप्रतिपादनकौशलञ्च अत्र सूक्ष्मम्। नव्यन्यायस्य प्रधानम् प्रतिपक्षः प्राभाकरसम्प्रदायः। भा-सर्वज्ञकृतं न्यायसारम् अवलम्ब्य मध्यन्यायस्य आरम्भः। मध्यन्याये वैशेषिकसिद्धान्तः न्यायशास्त्रस्य परिपूरकसिद्धान्तरूपेण न गृहीतः। मध्यन्यायस्य मुख्यः प्रतिपक्षः बौद्धसम्प्रदायः जैनसम्प्रदायश्च।

१०.६) न्यायसम्प्रदायस्य आचार्याः

कालक्रमेण न्यायशास्त्रस्य आचार्याणां नामानि तथा तैः प्रणीतानां सन्दर्भाणां नामानि प्रदीयन्ते।

अनुक्रमः	ग्रन्थकारः	ग्रन्थः	कालः (इशवीयशतकम्)
१	गौतमः/अक्षपादः	१. न्यायसूत्रम्	४ (इशुपूर्वम्)

२	वात्सायनः	१. न्यायसूत्रभाष्यम्	३ (इशुपूर्वम्)
३	उद्योतकरः	१. न्यायवार्तिकम्	३ (इशुपूर्वम्)
४	वाचस्पतिमिश्रः	१. न्यायवार्तिकतात्पर्यम् २. न्यायसूचीनिबन्धः ३. न्यायसूत्रोद्धारः ४. तत्त्वविन्दुः	९ (इशुत्तरम्)
५	जयन्तभट्टः	१. न्यायमञ्जरी	९
६	उदयनाचार्यः	१. न्यायवार्तिकतात्पर्यपरिशुद्धिः(न्यायनिबन्धः वा) २. न्यायकुसुमाञ्जलिः ३. न्यायपरिशिष्टः ४. आत्मतत्त्वविवेकम्	१०
७	भासर्वज्ञः	१. न्यायसारः २. न्यायभूषणम्	१०
८	वरदराजः	१. बोधिनी(कुसुमाञ्जलिटीका) २. तार्किकरक्षा	१२
९	दिवाकर- उपाध्यायः	१. परिमलः(कुसुमाञ्जलिटीका) २. न्यायनिबन्धनोद्यतः(परिशुद्धिटीका)	१३
१०	शशधरः आचार्यः	१. न्यायसिद्धान्तदीपः	१३
११	मणिकण्ठमिश्रः	१. न्यायरत्नम् २. न्यायचिन्तामणिः	१४
१२	गङ्गेशोपाध्यायः	१. तत्त्वचिन्तामणिः	१४
१३	वर्धमानोपाध्यायः	१. न्यायनिबन्धप्रकाशः २. मणिप्रकाशः ३. कुसुमाञ्जलिप्रकाशः	१४
१४	शङ्करमिश्रः	१. वादिविनोदः २. भेदप्रकाशः ३. मणिमयूखः	१४
१५	यज्ञपतिः उपाध्यायः	१. मणिप्रभा	१५

१६	वासुदेवः सार्वभौमः	१. अनुमानपरीक्षा २. प्रत्यक्षमणिपरीक्षा ३. शब्दमणिपरीक्षा	१६
१७	अन्नभट्टः	१. तर्कसंग्रहः	१६
१८	जगदीशः तर्कालंकारः	१. मयुखः (चिन्तामणिटीका) २. न्यायादर्शः ३. तर्कामृतम्	१६
१९	रघुनाथशिरोमणिः	१. तत्त्वचिन्तामणिदीधितिः	१६
२०	विश्वनाथ- न्यायपञ्चाननः	१. न्यायसूत्रवृत्तिः २. भाषापरिच्छेदः	१७

पाठगतप्रश्नाः

१. दर्शनशब्दस्य अर्थः कः।
२. नास्तिकदर्शनसम्प्रदायाः के सन्ति।
३. न्यायशास्त्रस्य नामान्तरं किम्।
४. भाष्यकारेण न्यायशब्दस्य कीदृशः अर्थः कृतः।
५. अनुमानस्य पञ्च अवयवाः के।
६. न्यायशास्त्रे केन प्रमाणेन वेदस्य प्रामाण्यम् उपस्थापितम्।
७. छान्दोग्योपनिषदि आमनातस्य 'वाकोवाक्यम्' इति पदस्य अर्थः कः।
८. न्यायसूत्रस्य प्रणेता कः।
९. नव्यन्यायस्य प्रवक्ता कः।
१०. एकस्य मध्यन्यायस्य आचार्यस्य नाम लेख्यम्।
११. प्राचीननव्यन्याययोः भेदः कः।
१२. न्यायसूत्रस्य उद्भवकालः कदा आसीत्।
१३. न्यायवार्तिकं केन प्रणीतम्।
१४. न्यायवार्तिकतात्पर्यः केन विरचितः।
१५. उदयनाचार्यकृतस्य न्यायशास्त्रस्य ग्रन्थस्य नाम किम्।
१६. न्यायमञ्जरीकारः कः।

१७. नव्यन्यायस्य प्रामाणिकः ग्रन्थः कः।
१८. बर्धमानोपाध्यायकृतायाः टीकायाः नाम किम्।
१९. वादिविनोदः केन प्रणीतः।
२०. न्यायसूत्रवृत्तिकारः कः।
२१. रघुनाथशिरोमणिकृतस्य न्यायग्रन्थस्य नाम किम्।
२२. न्यायसारः केन प्रणीतः।

१०.७) न्यायशास्त्रस्य विषयाः

न्यायशास्त्रे षोडश पदार्थाः सन्ति येषां च ज्ञानं मोक्षलाभाय अनुकूलम्। ते च पदार्थाः – प्रमाणं, प्रमेयं, संशयः, प्रयोजनं, दृष्टान्तः, सिद्धान्तः, अवयवः, तर्कः, निर्णयः, वादः, जल्पः, वितण्डा, हेत्वाभासः, छलं, जातिः, निग्रहस्थानं च इति। एतेषां पदार्थानां तत्त्वज्ञानात् मोक्षस्य लाभः भवति। तथा च सूत्रम्- ‘प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्त-अवयव-तर्क-निर्णय-वाद-जल्प-वितण्डा-हेत्वाभास-छल-जाति-निग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः।’ इति। एतान् पदार्थान् विहाय वाच्यता अवच्छेदकता इत्यादयः अनन्ताः पदार्थाः न्यायनये प्रतिपाद्यन्ते व्यवहियन्ते, अतः स्वीक्रियन्ते। अतः नैयायिकाः अनियतपदार्थवादिनः।

१०.८) प्रमाणतत्त्वम्

प्रमाणादेव प्रमेयसिद्धिः भवति। यथार्थानुभवसाधनं प्रमाणम्। न्यायमते प्रमाणं चतुर्विधम् – प्रत्यक्षम् अनुमानम् उपमानं शब्दः च। तथा च न्यायसूत्रम्- ‘प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि।’ इति। एतैः प्रमाणैः च यथाक्रमं प्रत्यक्षम् अनुमितिः उपमितिः शाब्दः च इति प्रमाचतुष्टयम् उत्पद्यते। प्रमा यथार्थः अनुभवः ज्ञानं वा।

१०.९) प्रत्यक्षम्

इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम्। ज्ञानं कथम् उत्पद्यते। आत्मा मनसा संयुज्यते, मनः इन्द्रियेण संयुज्यते, इन्द्रियं च अर्थेन संसृष्टं भवति। ततः पुंसाम् अर्थस्य ज्ञानम् उत्पद्यते। एकेन इन्द्रियेण एकाधिकविषयाः युगपद् ज्ञातुं शक्याः। परन्तु एकाधिकेन इन्द्रियेण युगपत् ज्ञानं न उत्पद्यते। इन्द्रियाणि पञ्च - चक्षुः कर्णः नासिका जिह्वा त्वक् च। मनः अपि इन्द्रियमेव। अर्थाः घटादयः विषयाः। सन्निकर्षाः संयोगादयः सम्बन्धाः। षड्भिः इन्द्रियैः यद् ज्ञानं जायते तद् यथा- चक्षुषा जन्यं ज्ञानं चाक्षुषम्। श्रोत्रेण जन्यं ज्ञानं श्रावणम्। घ्राणेन जायमानं ज्ञानं घ्राणजम्। रसनेन जन्यं ज्ञानं रासनम्। त्वचा जन्यं ज्ञानं त्वाचम्। मनसा जन्यं ज्ञानं मानसम् इत्याख्यायते।

इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षं कथ्यते। तच्च प्रत्यक्षं द्विविधम् निर्विकल्पकं सविकल्पकञ्च। निष्प्रकारकं ज्ञानं निर्विकल्पकं प्रत्यक्षम्, सप्रकारकं ज्ञानञ्च सविकल्पकं प्रत्यक्षम्। प्रत्यक्षज्ञानस्य करणं प्रत्यक्षप्रमाणम्। तच्च इन्द्रियमेव।

१०.१.१) सन्निकर्षः

इन्द्रियस्य विषयेण सह विशिष्टः सम्बन्धः भवति चेदेव ज्ञानम् उत्पद्यते। तत्र यः सम्बन्धः ज्ञानं कारणं भवति स सम्बन्ध एव सन्निकर्षः कथ्यते। विषयः अर्थः कथ्यते। इन्द्रियस्य अर्थेन सह सः संसर्गः, सम्बन्धः, यद्वशाद् आत्मनि ज्ञानम् उत्पद्यते स सम्बन्धः एव सन्निकर्षः कथ्यते। अर्थाः नैके सन्ति। तैः इन्द्रियाणां विभिन्नाः सम्बन्धाः भवन्ति। अतः विविधाः सन्निकर्षाः सन्ति। इन्द्रियेण सह अर्थस्य सन्निकर्षाद् उत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षं कथ्यते। उदाहरणम् - चक्षुषा ज्ञानं कथमुत्पद्यते। तथाहि- आत्मा मनसा संयुज्यते, मनः चक्षुषा संयुज्यते, चक्षुः च घटादिना द्रव्येण संयुक्तम् भवति। चक्षुः तैजसम् अस्ति। तद् विषयदेशं गच्छति। चक्षुरपि द्रव्यम्। घटादिकम् अपि द्रव्यम्। अतः द्वयोः द्रव्ययोः संयोगः भवति। अस्मादेव संयोगाद् घटविषयकं चाक्षुषं ज्ञानम् उत्पद्यते। इदं सन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् समाख्यायते। तत्रायं संयोगः एव सन्निकर्षः कथ्यते। इत्थम् इन्द्रियभेदेन विषयभेदेन च सन्निकर्षः भिद्यते।

स च सन्निकर्षः द्विविधः लौकिकालौकिकभेदात्। लौकिक-सन्निकर्षः षड्विधः- संयोगः, संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेत-समवायः, समवायः, समवेतसमवायः, विशेष्यविशेषणभावश्च। अलौकिकसन्निकर्षश्च त्रिविधः सामान्यलक्षणज्ञानलक्षण-योगजभेदात्।

१. संयोगः - चक्षुषा घटप्रत्यक्षे संयोगः सन्निकर्षः।

२. संयुक्तसमवायः - चक्षुषा घटरूपप्रत्यक्षे संयुक्तसमवायः सन्निकर्षः, चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपस्य समवायात्।

३. संयुक्तसमवेतसमवायः - रूपत्वजातिप्रत्यक्षे संयुक्तसमवेतसमवायः सन्निकर्षः। चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपं समवेतम्, तत्र रूपे च रूपत्वजातेः समवायात्।

४. समवायः - श्रोत्रेण शब्दप्रत्यक्षे समवायः सन्निकर्षः। कर्णविवरवर्तिनः आकाशस्य श्रोत्रत्वात्। शब्दः आकाशगुणः। गुणगुणिनोः सम्बन्धः समवायः।

५. समवेतसमवायः - शब्दत्वप्रत्यक्षे च समवेतसमवायः सन्निकर्षः, श्रोत्रसमवेते शब्दे शब्दत्वस्य समवायात्।

६. विशेष्यविशेषणभावः - चक्षुषा अभावप्रत्यक्षे विशेष्यविशेषणभावः सन्निकर्षः, घटाभाववत् भूतलमित्यत्र चक्षुःसंयुक्ते भूतले घटाभावस्य विशेषणत्वात्।

१०.१.२) कारणम्

कार्यनियतपूर्ववृत्ति कारणम्। कार्यञ्च प्रागभावप्रतियोगि। अर्थात् यत् कार्यात् पूर्वं नियमेन वर्तते तत् कारणमित्युच्यते। तच्च कारणम् अनन्यथासिद्धं भवति। रासभादि तु घटकार्यं प्रति अन्यथासिद्धम्। कारणञ्च त्रिविधम् - समवायि असमवायि निमित्तञ्चेति।

१. समवायिकारणम् - 'यत् समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत् समवायि कारणम्'। अर्थात् समवायसम्बन्धेन यस्मिन् द्रव्ये कार्यम् उत्पद्यते तत् द्रव्यम् उत्पन्नस्य कार्यस्य समवायि कारणं भवति।

यथा तन्तवः पटस्य, पटश्च स्वगतरूपादेः समवायिकारणम्। कार्यं समवायेन यत्र वर्तते तदेव समवायिकारणमिति संक्षेपेण ग्राह्यम्।

२. असमवायिकारणम् - असमवायिकारणस्य प्रत्यासत्तिद्वयम्। 'कार्येण कारणेन वा सह एकस्मिन्नर्थे समवेतत्वे सति यत् कारणं तद् असमवायिकारणम्।'

कार्यैकार्थप्रत्यासत्तिः- कार्येण सह एकस्मिन्नधिकरणे समवायसम्बन्धेन वर्तते अपिच कार्यं प्रति यत्कारणं भवति तदसमवायिकारणम्। यथा, द्वयोः कपालयोः संयोगेन घटः उत्पद्यते। अतः घटं प्रति कपालसंयोगः कारणम्। कार्यः च घटः। 'कपालसंयोगः' घटात्मककार्यस्य अधिकरणे कपाले समवायसम्बन्धेन वर्तते अपि च घटात्मककार्यं प्रति कारणं च भवति। कथं कपालसंयोगः घटं प्रति कारणमिति चेदुच्यते कपालसंयोगे सति घटोत्पत्तिः भवति, कपालसंयोगाभावे घटोत्पत्तिर्न भवति। एवं तत्सत्त्वे तत्सत्ता, तदभावे तदभाव इति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कपालस्य कारणत्वं सुज्ञेयम्। अतः कपालसंयोगो घटं प्रति असमवायिकारणं भवति। तथैव पटं प्रति तन्तुसंयोगः असमवायिकारणं भवति।

कारणैकार्थप्रत्यासत्तिः- स्वकार्यसमवायिकारणेन सह एकस्मिन्नधिकरणे समवायसम्बन्धेन वर्तते किञ्च कार्यं प्रति यत्कारणं भवति तदसमवायिकारणम्। यथा, घटरूपात्मककार्यस्य समवायिकारणं घटः, स च समावायेन कपाले वर्तते। कपाले च समवायसम्बन्धेन कपालरूपं वर्तते। किञ्च घटरूपात्मककार्यं प्रति कारणं च भवति 'कपालरूपम्'। अतः घटरूपं प्रति कपालरूपम् असमवायिकारणं भवति। तथैव पटरूपं प्रति तन्तुरूपम् असमवायिकारणं भवति।

३. निमित्तकारणम् – समवाय्यसमवायिकारणभिन्नं कारणं निमित्तकारणं भवति। यथा पटस्य निमित्तकारणं तुरीवेमादिकम्।

त्रिविधकारणेषु कार्यस्य यत् असाधारणं कारणं तत् करणम्। असाधारणत्वं तावत् फलायोगव्यवच्छिन्नत्वम्। तदुक्तं 'फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं करणम्' इति। यथा हि वृक्षच्छेदने कार्ये कुठारवृक्षसंयोगविशेषः करणम्। नव्यमते तु यत् व्यापारविशिष्टं सत् कार्यम् उत्पादयति तत् कारणं करणम्। तदुक्तम् – 'व्यापारवत् असाधारणं कारणं करणम्' इति। तथा सति वृक्षच्छेदने कुठार एव करणं भवति। तेन च घटप्रत्यक्षे आदिमे पक्षे चक्षुषा घटस्य संयोगः प्रत्यक्षं प्रमाणम्, द्वितीये पक्षे च चक्षुरिन्द्रियं प्रत्यक्षं प्रमाणं भवति।

१०.१०) अनुमानम्

अनुमितिकरणम् अनुमानम्। अर्थात् अनुमितेः यत् करणं तत् अनुमानं प्रमाणम्। अनुमितिः नाम परामर्शात् जन्यं ज्ञानम्। तदुक्तम् 'परामर्शजन्यं ज्ञानम् अनुमितिः' इति। व्याप्तिविशिष्टं पक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः। 'यत्र यत्र धूमः(हेतुः) तत्र तत्र वह्निः(साध्यः) इत्यत्र वह्निसाहचर्यं धूमे अस्ति। इदं नियतसाहचर्यनियमः एव व्याप्तिः। वस्तुतः हेतुसाध्ययोः साहचर्यनियमः व्याप्तिः। यत् साध्यते अनुमीयते तत् साध्यम् (वह्निः)। साध्यसाधनं हेतुः (धूमः)। सन्दिग्धसाध्यवान् पक्षः (पर्वतादिः)। हेतोः (धूमस्य) पक्षवृत्तित्वं (पर्वतादिवृत्तित्वम्) पक्षधर्मता। यस्य जनस्य एवं व्याप्तिज्ञानम् अस्ति स कदाचित् पर्वतसमीपं गतः पर्वते धूमं (धूमवान् पर्वतः इति) दृष्ट्वा व्याप्तिं स्मरति 'यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्निः' इति। ततः तस्य

ज्ञानं भवति- वह्निव्याप्यः धूमः अस्मिन् पर्वते अस्ति (वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतः इति)। एतत् हि परामर्शज्ञानम्। तस्मात् परामर्शज्ञानात् 'पर्वतः वह्निमान्' इति अनुमितिः उत्पद्यते। तस्याः अनुमितेः करणं प्राचीनमते (फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं करणम्) परामर्शः, नव्यमते (व्यापारवत् असाधारणं कारणं करणम्) च व्याप्तिस्मृतिः। अतः प्राचीनमते परामर्शज्ञानम् अनुमानं प्रमाणम्, नवीनमते च व्याप्तिस्मृतिः अनुमानं प्रमाणम्।

अनुमानं येन क्रमेण भवति स क्रमः अत्राधः प्रदर्श्यते -

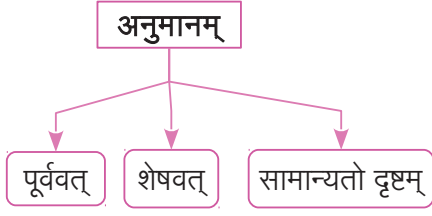
१. साहचर्यग्रहः → यत्र यत्र हेतुः तत्र तत्र साध्यम्। यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्निः।
२. व्याप्तेरनुभवः → साध्यव्याप्यो हेतुः। वह्निव्याप्यो धूमः।
३. पक्षधर्मताज्ञानम् → हेतुमान् पक्षः। धूमवान् पर्वतः।
४. व्याप्तिस्मरणम् → साध्यव्याप्यो हेतुः। वह्निव्याप्यो धूमः।
५. परामर्शः → साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः। वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतः।
६. अनुमितिः → पक्षः साध्यवान्। पर्वतो वह्निमान्।

अनुमानं द्विविधं स्वार्थानुमानं परार्थानुमानं च। यत्र स्वस्मै अनुमानं प्रवर्तते तत् स्वार्थानुमानं भवति। तथाहि यदा पर्वते धूमं दृष्ट्वा तत्र वह्निः अस्ति न वा इति संशेते। तदा यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्निः इति व्याप्तिं स्मरतः वह्निव्याप्यधूमवान् अयं पर्वतः इति परामर्शः भवति। तस्मात् च सन्दिहानस्य 'पर्वतः वह्निमान्' इति अनुमितिः उत्पद्यते। एतत् हि स्वार्थानुमानम्। अपिच यदा स्वयं धूमात् वह्निम् अनुमाय अपरं प्रति बोधयितुं पञ्चावयवयुक्तं वाक्यं प्रयुङ्क्ते, तत् परार्थानुमानं भवति।

तथाहि परार्थानुमानस्य पञ्च अवयवाः -

- १) प्रतिज्ञा - पर्वतः वह्निमान्। (अनिर्णीतः)
- २) हेतुः - धूमात्।
- ३) उदाहरणम् - यत्र धूमः तत्र वह्निः यथा महानसम्।
- ४) उपनयम् - तथा चायम्। (वह्निव्याप्यधूमवान् अयं पर्वतः।) (परामर्शः)
- ५) निगमनम् -- तस्मात् तथा (वह्निव्याप्यधूमवत्त्वात् पर्वतः वह्निमान्।) (निर्णीतः)

पुनश्च अनुमानं त्रिविधं पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतोदृष्टञ्च। यत्र कारणेन कार्यम् अनुमीयते तत्र पूर्ववत् अनुमानम्। यथा मेघोन्नत्या भविष्यति वृष्टिः इति। यत्र कार्येण कारणम् अनुमीयते तत्र शेषवत् अनुमानम्। यथा नद्याः पूर्णत्वादिकं दृष्ट्वा स्रोतसः अनुमीयते भूता वृष्टिः इति। सामान्यधर्मवत्त्वेन कस्यचित् धर्मस्य अनुमानं सामान्यतोदृष्टम् अनुमानम्। यथा गतिक्रियाप्रयुक्तम् अन्यत्र दृष्टस्य अन्यत्र दर्शनम्। तथा च सूर्यस्य। अतः सूर्यः गतिमान् इति।

१०.११) उपमानम्

उपमितिकरणम् उपमानं प्रमाणम्। उपमितिः संज्ञासंज्ञिनोः सम्बन्धस्य ज्ञानम्। संज्ञया सह संज्ञिनः सम्बन्धज्ञानम् उपमितिः। तथा हि कोऽपि गवयशब्देन किं वाच्यम् इति न जानाति, तेन कस्माद् अपि आरण्यकपुरुषात् श्रुतम् 'गोसदृशः गवयः' इति। ततः स वनं गतः गोसदृशं पिण्डं पश्यन् 'गोसदृशः गवयः' इति वाक्यार्थं स्मरति। तेन च 'अयं गवयशब्दवाच्यः' इति ज्ञानम् उत्पद्यते। तत् ज्ञानं हि उपमितिः। अत्र गवयः इति संज्ञा, गोसदृशः पिण्डः अत्र संज्ञी। अतः अयं पिण्डः गवयशब्दवाच्यः इति ज्ञानम् उपमितिः। प्राचीनमते अतिदेशवाक्यार्थस्मरणम् उपमानं प्रमाणम्, नवीनमते च सादृश्यज्ञानम् उपमानं प्रमाणम्, अतिदेशवाक्यार्थस्मरणं च व्यापारः।

१०.१२) शब्दः

'आप्तवाक्यं शब्दः।' यः यथार्थं वक्ति स यथार्थवक्ता एव आप्तः। स हि भ्रमादिदोषशून्यः। तस्य यद् वाक्यं तदेव शब्दः, तदेव प्रमाणम्। पदसमूहः वाक्यम्। शक्तिविशिष्टः वर्णात्मकः शब्दः पदम्। पदस्य तदर्थेन सह सम्बन्धः एव शक्तिः, तत्पदश्रवणे यया अर्थस्मृतिः जायते। तथा च उक्तं तर्कसंग्रहे – "अस्मात् पदाद् अयम् अर्थो बोद्धव्यः इति ईश्वरसंकेतः शक्तिः" इति। मानवः इमां शक्तिं कथं जानाति। शक्तिग्रहः वृद्धव्यवहारेण भवति। तथा हि उत्तमवृद्धस्य 'अश्वम् आनय' 'गां बधान' इति व्याक्यानि श्रुत्वा मध्यमः बृद्धः तत् तथा करोति। इदं सर्वं बालः पश्यति। तस्मात् आवापेन उद्वापेन च गोपदस्य गवि तथा अश्वपदस्य अश्वे शक्तिः इति बालस्य ज्ञानम् उत्पद्यते। शाब्दबोधे आकाङ्क्षा योग्यता आसत्तिः इति एतत्त्रयं कारणम्। तात्पर्यमपि। शाब्दबोधस्य करणं प्राचीनमते पदार्थज्ञानं (स्मरणात्मकम्), नवीनमते च पदज्ञानम् (स्मरणात्मकम्)। तदुक्तं भाषापरिच्छेदे- 'पदज्ञानन्तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः' इति। अतः प्राचीननये पदार्थज्ञानं (स्मरणात्मकम्) शब्दप्रमाणं नवीननये च पदज्ञानम् (स्मरणात्मकम्) इति ज्ञेयम्। शब्दप्रमाणं द्विविधं दृष्टार्थम् अदृष्टार्थम्। लौकिकविषये दृष्टार्थम्, अलौकिकविषये च अदृष्टार्थम्।

पाठगतप्रश्नाः २

२३. न्यायशास्त्रे मोक्षानुकूलाः पदार्थाः कतिविधाः।
२४. अनियतपदार्थवादिनः के।
२५. न्यायमते प्रमाणं कतिविधम्।

२६. प्रत्यक्षस्य लक्षणं किम्।
२७. प्रत्यक्षं कतिविधम्।
२८. सन्निकर्षः कतिविधः।
२९. लौकिकाः सन्निकर्षाः के।
३०. अलौकिकाः सन्निकर्षाः के।
३१. घटरूपप्रत्यक्षे कीदृशः सन्निकर्षः भवति।
३२. शब्दप्रत्यक्षे कीदृशः सन्निकर्षः भवति।
३३. अभावप्रत्यक्षे कीदृशः सन्निकर्षः भवति।
३४. कारणलक्षणं किम्।
३५. कारणं कतिविधम्।
३६. पटस्य समवायिकारणं किम्।
३७. पटकार्यस्य निमित्तकारणं किम्।
३८. करणं किम्।
३९. नव्यन्यायमते प्रत्यक्षप्रमाणं किम्।
४०. प्राचीनमते करणलक्षणं किम्।
४१. नव्यमते करणलक्षणं किम्।
४२. अनुमितिः का।
४३. परामर्शः कः।
४४. प्राचीनमते अनुमानप्रमाणं किम्।
४५. नव्यमते अनुमानप्रमाणं किम्।
४६. अनुमानं कतिविधम्।
४७. पूर्ववत् अनुमानस्य एकम् उदाहरणं देयम्।
४८. उपमितिः का।
४९. प्राचीनमते उपमानप्रमाणं किम्।
५०. शब्दप्रमाणं किम्।
५१. शब्दप्रमाणं कतिविधम्।
५२. शक्तिः का।
५३. शक्तिग्रहः कथं भवति।
५४. शाब्दबोधे कारणत्रयं किम्।
५५. नव्यमते शब्दप्रमाणं किम्।
५६. शाब्दबोधे व्यापारः कः।

१०.१३) प्रमेयतत्त्वम्

प्रमेयम्- न्यायशास्त्रे प्रमेयाणि द्वादश - आत्मा, शरीरम्, इन्द्रियम्, अर्थः, बुद्धिः, मनः, प्रवृत्तिः, दोषः, प्रेत्यभावः, फलम्, दुःखम्, अपवर्गश्चेति।

१. आत्मा — आत्मा सर्वस्य द्रष्टा सर्वस्य भोक्ता सर्वज्ञः सर्वानुभावी च। इच्छा द्वेषः प्रयत्नः सुखं दुःखं ज्ञानं च आत्मनः गुणाः। तथा च सूत्रम्- 'इच्छा-द्वेष-प्रयत्न-सुख-दुःख-ज्ञानानि आत्मनो लिङ्गम्।' इति।
२. शरीरम् — शरीरम् आत्मनः भोगायतनम्। तच्च चेष्टेन्द्रियार्थानाम् आश्रयः।
३. इन्द्रियाणि — भोगस्य साधनानि पञ्चभूतजन्यानि घ्राणादीनि पञ्च इन्द्रियाणि।
४. अर्थाः — 'गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणाः तदर्थाः' इति। भोगयोग्याः विषयाः अर्थाः। रूपादयः।
५. बुद्धिः — बुद्धिः उपलब्धिः ज्ञानम्। 'बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमिति अनर्थान्तरम्।' इति।
६. मनः - मनः अन्तःकरणम् अन्तरिन्द्रियम्। युगपत् ज्ञानानाम् अनुत्पत्तिः मनसः अनुमापकम्।
७. प्रवृत्तिः — 'प्रवृत्तिः वाग्-बुद्धि-शरीरारम्भः' इति। प्रवृत्तिः वाचिकं मानसिकं तथा शारीरिकं कर्म।
८. दोषः — 'प्रवर्तनालक्षणा दोषाः' इति। रागः द्वेषः मोहः चेति प्रवृत्तिकारणं दोषः।
९. प्रेत्यभावः- 'पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः' इति। मृत्योः परं पुनर्जन्म प्रेत्यभावः।
१०. फलम्- प्रवृत्तिदोषात् जातः अर्थः फलम्। स सुखस्य दुःखस्य च अनुभवः, भोग इत्याख्यायते।
११. दुःखम् — 'बाधनालक्षणं दुःखम्' इति। पीडालक्षणं दुःखम्। दुःखानुषङ्गञ्च दुःखम्।
१२. अपवर्गः — 'तदत्यन्तविमोक्षः अपवर्गः' इति। दुःखेन जन्मना आत्यन्तिकी विमुक्तिः अपवर्गः।

अत्र उक्तानि द्वादशप्रमेयानि व्यतिरिच्य संशयादयः ये पदार्थाः सन्ति, तेषाम् अपि अन्तर्भावः प्रमेयपदार्थे भवति। मोक्षलाभे आत्मादीनां तत्त्वज्ञानानां साक्षात् उपयोगः वर्तते। अतः तेषाम् प्रमेयसूत्रे पृथक् उल्लेखः कृतः।

१०.१४) संशयः

एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धप्रकारकं ज्ञानं संशयः। यथा आत्मा नित्यः अनित्यः वा इति। अत्र आत्मा एकः धर्मः। तस्मिन् नित्यत्वम् अनित्यत्वं चैतौ विरुद्धधर्मौ। तौ आत्मनि युगपत् गृहीतौ चेत् तज्ज्ञानं संशयः।

१०.१५) प्रयोजनम्

'यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत् प्रयोजनम्' इति। अर्थात् यम् अर्थम् आश्रित्य प्रवर्तते निवर्तते वा तत् प्रयोजनम्।

१०.१६) दृष्टान्तः

‘लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः’ इति। यस्मिन् अर्थे लौकिकानां तथा परीक्षकाणां बुद्धिसाम्यं वर्तते स दृष्टान्तः। स च दृष्टान्तः प्रत्यक्षविषयः अर्थः ।

१०.१७) सिद्धान्तः

‘तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः’ इति। शास्त्रेषु प्रमाणैः पदार्थानां स्वीकारः सिद्धान्तः। अस्ति अयम् इति स्वीक्रियमाणः पदार्थः वा। स च चतुर्विधः सर्वतन्त्रः प्रतितन्त्रः अधिकरणः अभ्युपगमश्च।

१०.१८) अवयवः

‘प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि अवयवाः’ इति। प्रतिज्ञा हेतुः उदाहरणम् उपनयं निगमनं च इति पञ्च अवयवाः। एतानि च अनुमानवाक्यानि।

१०.१९) तर्कः

‘अविज्ञाततत्त्वे अर्थे कारणोपपत्तितः तत्त्वज्ञानार्थम् ऊहः तर्कः’। ऊहः ज्ञानविशेषः। कारणोपपत्तितः ऊहः इति तर्कलक्षणम्। अविज्ञाततत्त्वे अर्थे तत्त्वज्ञानार्थम् इति प्रयोजनकथनम्। कारणपदं प्रमाणार्थम्। उपपत्तिपदञ्च सम्भवपरम्। अतः सामान्यतः ज्ञातस्य यस्य पदार्थस्य तत्त्वम् अविज्ञातम्, तस्मिन् पदार्थे तत्त्वज्ञानार्थं प्रमाणसम्भवप्रयुक्तः ज्ञानविशेषः तर्कः। स च तर्कः न प्रमाणान्तर्गतः न च प्रमाणान्तरम्। स तु प्रमाणानाम् अनुग्राहकः सन् तत्त्वज्ञानाय कल्पते। तथाहि ‘किमिदं जन्म कृतकहेतुकम् उत अकृतकहेतुकम् अथवा आकस्मिकहेतुकम्’ इति अविज्ञाततत्त्वे अर्थे कारणोपपत्त्या ऊहः प्रवर्तते। यदि कृतकहेतुकं जन्मेति हेतुच्छेदाद् उपपन्नः जन्मोच्छेदः। अथ अकृतकेन हेतुना चेद् हेतुच्छेदस्य अशक्यत्वात् अनुपपन्नः अयं जन्मोच्छेदः। आकस्मिकञ्चेद् अकस्माद् उत्पन्नं न पुनः विनश्यति, निवृत्तिकारणाभावात्। एतस्मिन् तर्कविषये कर्मनिमित्तं जन्मेति प्रवर्तमानानि प्रमाणानि तर्केण अनुगृह्यन्ते। अपिच तर्कः व्याप्तिग्राहकः। तथाहि ‘धूमः यदि वह्निव्याभिचारी स्यात्, वह्निजन्यः न स्यादि’ति धूमवहन्योः व्याप्तिनिश्चयः। तस्मात् प्रमाणादितत्त्वज्ञानं सोपयोगं भवति। अतः प्रमाणानुग्राहकत्वात् तर्कस्यापि तत्र पारक्ष्येण उपयोगः अस्तीति बोध्यम्। स च तर्कः पञ्चविधः- आत्माश्रयः इतरेतराश्रयः चक्रकाश्रयः अनवस्था अनिष्टप्रसङ्गश्चेति।

१०.२०) निर्णयः

‘विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्याम् अर्थाविधारणं निर्णयः’ इति। संशयस्थले वादिप्रतिवादिभ्यां स्वपक्षस्य स्थापनया परपक्षस्य खण्डनेन पदार्थस्य अवधारणं निर्णयः। स च निर्णयः तत्त्वज्ञानं, प्रमाणानां फलम्।

१०.२१) वादः

वादजल्पवितण्डाः साकल्येन कथापदेन उच्यन्ते। पूर्वपक्षोत्तरपक्षप्रतिपादक-न्यायानुगतवाक्यसन्दर्भः कथा। तत्र तत्त्वबुभुत्सुकथा वादः। यः बोद्धुम् इच्छति स बुभुत्सुः। तत्त्वं बुभुत्सुः तत्त्वबुभुत्सुः। तयोः कथा वादः। तस्मिन् वादे प्रमाणैः तर्केन च स्वपक्षस्य स्थापना परपक्षस्य च उपालम्भः भवति। तत्त्वनिर्णयार्थं पक्षप्रतिपक्षौ पञ्चावयवयुक्तं वादं कुरुतः। यथा हि गुरुशिष्ययोः तत्त्वलोचनं वादः।

१०.२२) जल्पः

विजिगीषुकथा जल्पः। यः जयमिच्छति स विजिगीषुः। यत्र कथायां पक्षप्रतिपक्षौ विजयार्थं तत्त्वज्ञानार्थं वा छलजातिनिग्रहस्थानैः प्रवर्तते तत्र जल्पः भवति।

१०.२३) वितण्डा

‘स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा’ इति। यत्र कथायां प्रतिपक्षः पक्षस्य मतं खण्डयति, किन्तु स्वमतं न स्थापयति, सा कथा वितण्डा भवति।

१०.२४) हेत्वाभासः

यस्मिन् हेतौ व्याप्तिः अस्ति अपिच हेतुः पक्षे अस्ति स सद्हेतुः भवति। सद्हेतुः अस्ति चेद् अनुमितिः भवति। सद्हेतुः नास्ति चेद् अनुमितिः न भवति। यः हेतुः सद्हेतुः नास्ति स असद्हेतुः कथ्यते। स एव हेत्वाभासः इत्यपि समाख्यायते।

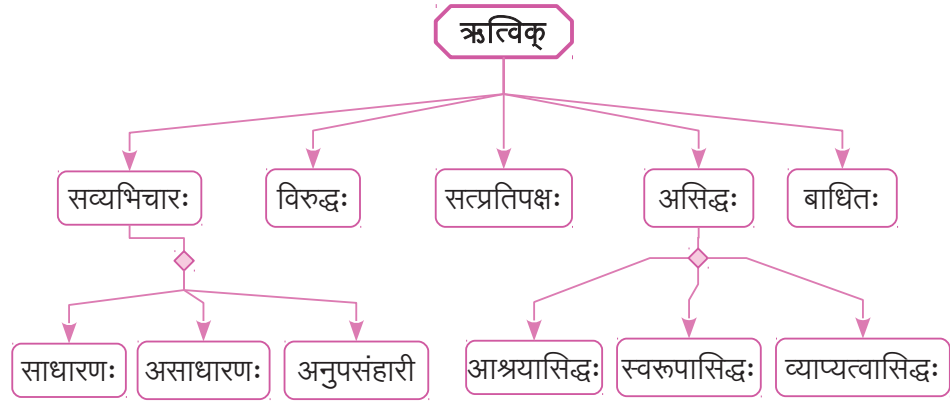
अनुमितितत्करणान्यतरप्रतिबन्धकयथार्थज्ञानविषयत्वम् हेत्वाभासस्य लक्षणम्। हेत्वाभासपदस्य द्वेधा व्युत्पत्तिः। हेतुवत् आभासन्ते इति हेत्वाभासाः, दुष्टाः हेतवः इति यावत्। अथवा हेतोः आभासाः इति हेत्वाभासाः, हेतुदोषाः इति यावत्। हेत्वाभासविषयकं यथार्थज्ञानम् अनुमानस्य साक्षात् परम्परया वा प्रतिबन्धकं भवति। यत्र हेत्वाभासाः वर्तन्ते तत्र अनुमितिः न जायते। हेत्वाभासः (दुष्टहेतुः) पञ्चधा-- सव्यभिचार-विरुद्ध-सत्प्रतिपक्षासिद्ध-बाधितभेदेन। सव्यभिचारः पुनः साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात् त्रिविधः। असिद्धो हेत्वाभासोऽपि त्रिविधः - आश्रयासिद्धः स्वरूपासिद्धः व्याप्यत्वासिद्धः च। हेत्वाभासः (हेतुदोषः) पञ्चधा- व्यभिचारविरोधसत्प्रतिपक्षासिद्धिबाधभेदात्। यस्य व्यभिचारदोषः स सव्यभिचारः। यस्य विरोधः दोषः स विरुद्धः। यस्य सत्प्रतिपक्षः दोषः स सत्प्रतिपक्षः। यस्य असिद्धिः दोषः स असिद्धः। यस्य बाधः दोषः स बाधितः।

१०.२४.१) सव्यभिचारः

व्यभिचारेण सह वर्तमानः सव्यभिचारः। व्यभिचारः एकतरपक्षे नियमाभावः। हेतोः साध्यधर्मे अनियता अवस्थितिः।

१. साधारणः— साध्याभाववृत्तिः साधारणः। यत्र साध्याभावस्य आश्रये हेतुः तिष्ठति स साधारणः। यथा पर्वतः वह्निमान् प्रमेयत्वात्।
२. असाधारणः— सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तः पक्षमात्रवृत्तिः असाधारणः। निश्चितसाध्यवान् पक्षः। निश्चितसाध्याभाववान् पक्षः। यत्र केवलं पक्षे हेतुः तिष्ठति, नान्यत्र सपक्षादौ, सः असाधारणः। यथा शब्दः नित्यः शब्दत्वात्।
३. अनुपसंहारी— अन्वयव्यतिरेकदृष्टान्तरहितः अनुपसंहारी। यत्र अन्वयदृष्टान्तः व्यातिरेकदृष्टान्तश्च न स्तः सः अनुपसंहारी। यथा सर्वम् अनित्यं प्रमेयत्वात्। अत्र सर्वस्य पक्षत्वात् दृष्टान्तः नास्ति।

१०.२४.२) विरुद्धः

साध्याभावव्याप्तः हेतुः विरुद्धः। साधस्य अभावेन सह व्याप्तः हेतुः विरुद्धः। यथा शब्दः नित्यः कृतकत्वात्।

१०.२४.३) सत्प्रतिपक्षः (प्रकरणसमः)

यस्य साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं विद्यते स सत्प्रतिपक्षः। यथा शब्दः नित्यः श्रावणत्वात्। शब्दः अनित्यः कार्यत्वात् घटवत्।

१०.२४.४) असिद्धः (साध्यसमः)

असिद्धत्वप्रयुक्तः साध्यपदार्थः साध्यतुल्यः साध्यसमः असिद्धः वा कथ्यते।

१. आश्रयासिद्धः — यत्र पक्षः आश्रयः न सिद्धः, आश्रयः अप्रसिद्धः इति यावत्। यथा गगनारविन्दं सुरभि अरविन्दत्वात् सरोजारविन्दवत्।
२. स्वरूपासिद्धः — यत्र पक्षे हेतुः स्वरूपतः कदापि न तिष्ठति। यथा शब्दः गुणः चाक्षुषत्वात्।

३. **व्याप्यतासिद्धः** – सोपाधिकः हेतुः व्याप्यतासिद्धः। यत्र उपाधियुक्तः हेतुः तिष्ठति स व्याप्यतासिद्धः। 'साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वम् उपाधिः'। यः साध्यस्य व्यापकः किन्तु हेतोः अव्यापकः स उपाधिः। यथा पर्वतः धूमवान् वह्निमत्त्वात्। अत्र आद्रेन्धनसंयोगः उपाधिः।

१०.२४.५) बाधितः (कालातीतः)

यस्य साध्यस्य अभावः प्रमाणान्तरेण निश्चितः स बाधितः। यस्य साध्यस्य अभावः अन्येन प्रमाणेन निश्चितः स बाधितः हेत्वाभासः। यथा – वह्निः अनुष्णः द्रव्यत्वात्।

१०.२५) छलम्

“वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम्” इति। अभिमतस्य अर्थस्य विरुद्धम् अर्थम् गृहीत्वा वादिनः वचनस्य विघातः छलम्। तच्च त्रिविधम् – वाक्छलं सामान्यछलम् उपचारछलञ्च। यथा 'नवकम्बलवान् अयं माणवकः। नवकम्बलः इति अभिप्राये नव कम्बलाः अस्य इति अर्थम् आदाय असम्भवेन प्रतिषेधयति – अस्य एकः कम्बलः अस्ति, कुतः नव कम्बलाः इति वाक्छलम्।

१०.२६) जातिः

असदुत्तरं जातिः। तथा च न्यायसूत्रम् - “साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः” इति। साधर्म्येण वैधर्म्येण च हेतोः प्रतिषेधः जातिः भवति। वादिना स्वपक्षस्य साधनाय हेतौ प्रयुक्ते प्रतिवादिनः प्रतिषेधहेतवः जातयः। ताश्च जातयः साधर्म्यसमादयः चतुर्विंशतिप्रकाराः। तथा हि 'क्रियावान् आत्मा' द्रव्यस्य क्रियाहेतुगुणयोगात्। द्रव्यं लोष्ट्रः क्रियाहेतुगुणयुक्तः क्रियावान्, यथा चात्मा, तस्मात् क्रियावान् इति। एवम् उदाहृते परः साधर्म्येण प्रत्यवतिष्ठते – 'निष्क्रियः आत्मा विभुद्रव्यत्वात् आकाशवत्' इति साधर्म्यसमा जातिः।

१०.२७) निग्रहस्थानम्

निग्रहस्थानं पराजयहेतुः। 'विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम्।' इति न्यायसूत्रम्। विपरीता कुत्सिता वा प्रतिपत्तिः ज्ञानं विप्रतिपत्तिः। आरम्भविषये च अनारम्भः अप्रतिपत्तिः। यत्र परेण स्थापितं पक्षं न प्रतिषेधति, न वा दोषम् उद्धरति तत्र अप्रतिपत्तिः भवति। विप्रतिपत्तिः अप्रतिपत्तिश्च न निग्रहस्थानभेदः, अपि तु निग्रहस्थानानाम् अनुमापकं तथा सामान्यलक्षणम्। प्रतिज्ञाहानिप्रतिज्ञान्तरादिषु च द्वाविंशतिनिग्रहस्थानेषु षट् अप्रतिपत्तिमूलकानि निग्रहस्थानानि, अपराणि षोडश विप्रतिपत्तिमूलकानि निग्रहस्थानानि।

१०.२८) मोक्षः

धर्मः अर्थः कामः मोक्षश्चेति पुरुषार्थचतुष्टयम्। तत्र मोक्षः परमः पुरुषार्थः। स हि मोक्षः निःश्रेयसं मुक्तिः अपवर्गः निर्वाणम् इत्यादिभिः पदैः अभिधीयते। न्यायदर्शनस्य प्रवृत्तिः मोक्षलाभाय एव।

अतः न्यायदर्शनस्य आदिमसूत्रे उक्तम् प्रमाणादीनां पदार्थानां तत्त्वज्ञानात् निःश्रेयसलाभः इति। तच्च निःश्रेयसं द्वादशविधेषु प्रमेयेषु अन्यतमम्। दुःखस्य आत्यन्तिकी निवृत्तिः मोक्षः। न्यायसूत्रे मोक्षस्वरूपम् उक्तम्— “तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः।” इति। तत्पदेन अत्र दुःखम् अवगन्तव्यम्। अतः सर्वेषां दुःखानाम् अत्यन्तं विमोक्षः निवृत्तिः। सः अपवर्गः। द्वितीये सूत्रे च मोक्षलाभस्य क्रमः निर्दिष्टः — “दुःख-जन्म-प्रवृत्ति-दोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायाद् अपवर्गः।” इति। जन्म पुनरुत्पत्तिर्वा दुःखानां कारणम्। अतः पुनर्जन्मविनाशे सर्वेषां दुःखानाम् आत्यन्तिकी निवृत्तिः सम्भवेत्। जन्मनः कारणं तावत् प्रवृत्तिः। प्रवृत्तिद्वारा शुभाशुभानि कर्मफलानि जायन्ते। तेषां भोगाय पुनर्जन्म भवति। प्रवृत्तिश्च रागद्वेषमोहादिभिः दोषैः जायते। दोषाश्च देहादौ आत्माभिमानरूपाद् मिथ्याज्ञानात् समुद्भवन्ति। अतः मिथ्याज्ञानानां नाशे यथाक्रमं जन्मरोधे च दुःखस्य आत्यन्तिकी निवृत्तिः स्यात्। तथाहि न्यायमञ्जरीकारः-

यावदात्मगुणाः सर्वे नोच्छिन्ना वासनादयः।

तावदात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिर्नावकल्प्यते॥

धर्माधर्मनिमित्तो हि सम्भवः सुखदुःखयोः।

मूलभूतौ च तावेव स्तम्भौ संसारसद्मनः॥

तदुच्छेदे तु तत्कार्यशरीरानुपलम्भनात्।

नात्मनः सुखदुःखे स्त इत्यासौ मुक्त उच्यते॥ (इति न्यायमञ्जरी)

१०.२९) असत्कार्यवादः

नैयायिकाः असत्कार्यवादिनः। तेषां मते उत्पत्तेः पूर्वं कार्यं तदीये उपादानकारणे असत् इति। घटकार्यम् उत्पत्तेः पूर्वं घटकारणे मृत्तिकायां कदापि न तिष्ठति। कार्यं कारणात् भिन्नमेव। असत्कार्यवादानुसारं सतः कारणात् असतः कार्यस्य उत्पत्तिः भवति। कार्योत्पत्तेः पूर्वं सति उपादानकारणे असतः कार्यस्य या उत्पत्तिः सा ‘आरम्भः’ इत्युच्यते। जगतः उपादानकारणं परमाणुसमूहः सत् अर्थात् नित्यम्। परमाणुतः द्रव्यणुकादेः उत्पत्तिः भवति। द्रव्यणुकादिकं कार्यजातम् उत्पत्तेः पूर्वं नास्ति। न च विनाशात् परं स्यात्। अतः न्यायमते सतः कारणात् एव असत् कार्यम् उत्पद्यते। एष एव असत्कार्यवादः आरम्भवादस्य मूलम्। महर्षिः गौतमः अपि आह। यतः कार्यस्य उत्पत्तिविनाशौ प्रत्यक्षसिद्धौ अतः कार्यम् असदेव। तथा च न्यायसूत्रम् — “उत्पादव्ययदर्शनात्।” इति।

पाठगतप्रश्नाः

५७. न्यायमते प्रमेयं कतिविधम्।

५८. न्यायमते आत्मगुणाः के।

५९. शरीरं किम्।
 ६०. अर्थाः के।
 ६१. मनसः लिङ्गं किम्।
 ६२. दोषः कः।
 ६३. प्रेत्यभावः कः।
 ६४. अपवर्गः कः।
 ६५. संशयः कः।
 ६६. सिद्धान्तः कतिविधः।
 ६७. तर्कः कः।
 ६८. प्रमाणानां फलं किम्।
 ६९. निर्णयलक्षणं किम्।
 ७०. वादः कः।
 ७१. जल्पः कः।
 ७२. कस्यां कथायां स्वपक्षस्थापना न तिष्ठति।
 ७३. छलादीनां प्रयोगः कस्यां कथायां भवति।
 ७४. हेत्वाभासः कः।
 ७५. हेत्वाभासः कतिविधः।
 ७६. सव्याभिचारः हेत्वाभासः कतिविधः।
 ७७. 'गगनारविन्दं सुरभि अरविन्दत्वात्' इत्यत्र कः हेत्वाभासः विद्यमानः।
 ७८. 'वह्निः अनुष्णः द्रव्यत्वात्' इत्यत्र कः हेत्वाभासः विद्यमानः।
 ७९. छलं कतिविधम्।
 ८०. जातिः का।
 ८१. निग्रहस्थानं किम्।
 ८२. निग्रहस्थानं कतिविधम्।
 ८३. विप्रतिपत्तिमूलकानि निग्रहस्थानानि कति।
 ८४. न्यायमते मोक्षस्वरूपं किम्।
 ८५. 'तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः' इत्यत्र तत्पदस्य अर्थः कः।
 ८६. न्यायमते निःश्रेयसलाभः कथं भवति।
 ८७. दुःखस्य आत्यन्तिकी निवृत्तिः कथं स्यात्।
 ८८. असत्कार्यवादिनः के।
 ८९. असत्कार्यवादस्य सारः कः।

१०. आरम्भवादिनः के।

पाठसारः

गौतमप्रणीतं न्यायसूत्रं न्यायदर्शनस्य प्रामाणिकः ग्रन्थः। अस्मिन् दर्शने प्रमाणादयः षोडश पदार्थाः स्वीकृताः। एतेषां पदार्थानां तत्त्वज्ञानात् निःश्रेयसलाभः भवति। न्यायमते प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदात् चत्वारि प्रमाणानि। प्राचीननव्यमध्यभेदेन न्यायसम्प्रदायः त्रिविधः। गङ्गेशोपाध्यायः नव्यन्यायस्य प्रवर्तकः। नैयायिकमते 'सतः असत् उत्पद्यते', अतस्ते असत्कार्यवादिनः। दुःखस्य आत्यन्तिकी निवृत्तिः मोक्षः। तस्य च मोक्षस्य लाभः मिथ्याज्ञानादीनां नाशे पुनर्जन्मरोधात् सम्भवति।

पाठान्तप्रश्नाः

१. न्यायदर्शनस्य महिमानम् वर्णयत।
२. न्यायशब्दस्यार्थं विवृणुत।
३. न्यायशास्त्रस्य बीजं लिखत।
४. कालभेदेन न्यायशास्त्रस्य भेदान् विशदयत।
५. प्राचीन-मध्य-नव्य-न्यायवैशिष्ट्यानि कानि।
६. न्यायमते प्रत्यक्षं ज्ञानं कथं जायते।
७. न्यायमते सन्निकर्षान् विशदयत।
८. कारणानि परिचाययत।
९. न्यायमते अनुमानं कथं जायते।
१०. न्यायमते परार्थानुमानं विस्तारयत।
११. न्यायमते उपमानं व्याख्येयम्।
१२. न्यायमते शब्दप्रमाणं विशदीकर्तव्यम्।
१३. न्यायस्य प्रमेयाणि परिचाययत।
१४. सव्यभिचारं हेत्वाभासं सभेदं सोदाहरणं च परिचाययत।
१५. साध्यसमं हेत्वाभासं सभेदं सोदाहरणं च परिचाययत।
१६. छलं स्पष्टीकर्तव्यम्।
१७. न्यायनये प्रमयेषु जातिः वर्णनीया।
१८. न्यायानुसारं मोक्षः प्रतिपाद्यः।

१९. न्यायस्य असत्कार्यवादम् उपपादयत।

पाठगतप्रश्नानामुत्तराणि

१. दर्शनशब्दस्य अर्थः तत्त्वज्ञानम्।
२. नास्तिकदर्शनसम्प्रदायाः चार्वाकाः बौद्धाः जैनाश्च।
३. न्यायशास्त्रस्य आन्वीक्षिकी तर्कशास्त्रं वेति नामान्तरम्।
४. भाष्यकारेण न्यायशब्दस्य अर्थः कृतः 'प्रमाणैः अर्थपरीक्षणं न्यायः' ।
५. प्रतिज्ञा हेतुः उदाहरणम् उपनयं निगमनञ्च इति अनुमानस्य पञ्च अवयवाः।
६. न्यायशास्त्रे अनुमानप्रमाणेन वेदस्य प्रामाण्यम् उपस्थापितम्।
७. छान्दोग्योपनिषदि आम्नातस्य 'वाकोवाक्यम्' इति पदस्य अर्थः 'तर्कशास्त्रम्' इति।
८. महर्षिः गौतमः न्यायसूत्रस्य प्रणेता।
९. गङ्गेशोपाध्यायः नव्यन्यायस्य प्रवक्ता।
१०. भासर्वज्ञः मध्यन्यायस्य आचार्यः।
११. प्राचीनन्याये प्रमेयाणां प्राधान्यं दृश्यते किन्तु नव्यनाये प्रमाणं प्रधानम्।
१२. ख्राष्टपूर्वचतुर्थशतकं न्यायसूत्रस्य उद्भवकालः।
१३. न्यायवार्तिकं उद्योतकरेण प्रणीतम्।
१४. न्यायवार्तिकतात्पर्यः वाचस्पतिमिश्रेण विरचितः।
१५. उदयनाचार्यकृतः न्यायशास्त्रस्य ग्रन्थः न्यायनिबन्धः इति।
१६. न्यायमञ्जरीकारः जयन्तभट्टः।
१७. नव्यन्यायस्य प्रामाणिकः ग्रन्थः गङ्गेशोपाध्यायकृतः तत्त्वचिन्तामणिः।
१८. बर्धमानोपाध्यायकृता प्रकाशटीका।
१९. वादिविनोदः शङ्करमिश्रेण प्रणीतः।
२०. विश्वनाथन्यायपञ्चाननः न्यायसूत्रवृत्तिकारः।
२१. रघुनाथशिरोमणिकृतः न्यायग्रन्थः तत्त्वचिन्तामणिदीधितिः इति।
२२. न्यायसारः भासर्वज्ञेन प्रणीतः।
२३. न्यायशास्त्रे मोक्षानुकूलाः षोडश पदार्थाः प्रमाणादयः।
२४. नैयायिकाः अनियतपदार्थवादिनः।
२५. न्यायमते प्रमाणं चतुर्विधम्- प्रत्यक्षम् अनुमानम् उपमानं शब्दश्च।
२६. 'इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम्' इति प्रत्यक्षस्य लक्षणम्
२७. प्रत्यक्षं द्विविधम्- सविकल्पकं निर्विकल्पकञ्चेति।

३८. सन्निकर्षः द्विविधः- लौकिकः अलौकिकश्च
 ३९. संयोगः, संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेतसमवायः, समवायः, समवेतसमवायः,
 विशेष्यविशेषणभावश्चेति षट् लौकिकाः सन्निकर्षाः।
 ३०. सामान्यलक्षणः, ज्ञानलक्षणः, योगजश्चेति त्रयः अलौकिकाः सन्निकर्षाः।
 ३१. घटरूपप्रत्यक्षे संयुक्तसमवायः सन्निकर्षः भवति।
 ३२. शब्दत्वप्रत्यक्षे समवेतसमवायः सन्निकर्षः भवति।
 ३३. अभावप्रत्यक्षे विशेष्यविशेषणभावः सन्निकर्षः भवति।
 ३४. 'कार्यनियतपूर्ववृत्ति कारणम्' इति कारणलक्षणम्।
 ३५. कारणं त्रिविधम्- समवायि असमवायि निमित्तञ्च।
 ३६. तन्तवः पटस्य समवायिकारणम्।
 ३७. तुरीयवेमादिकं पटकार्यस्य निमित्तकारणम्।
 ३८. असाधारणं कारणं करणम्।
 ३९. नव्यन्यायमते चक्षुरादिकम् इन्द्रियं प्रत्यक्षप्रमाणम्।
 ४०. 'फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं करणम्' इति प्राचीनमते करणलक्षणम्।
 ४१. 'व्यापारवत् कारणं करणम्' इति नव्यमते करणलक्षणम्।
 ४२. परामर्शजन्यं ज्ञानम् अनुमितिः।
 ४३. व्याप्तिविशिष्टं पक्षधर्मता ज्ञानं परामर्शः।
 ४४. प्राचीनमते परामर्शज्ञानम् अनुमानप्रमाणम्।
 ४५. नव्यमते व्याप्तिस्मृतिः अनुमानप्रमाणम्।
 ४६. अनुमानं द्विविधम् स्वार्थानुमानं परार्थानुमानञ्च।
 ४७. मेघोन्नत्या भविष्यति वृष्टिः इति वृष्टेः अनुमानम्।
 ४८. संज्ञासंज्ञिसम्बन्धज्ञानम् उपमितिः।
 ४९. प्राचीनमते अतिदेशवाक्यार्थस्मरणम् उपमानप्रमाणम्।
 ५०. आप्तवाक्यं शब्दप्रमाणम्।
 ५१. शब्दप्रमाणं द्विविधम्। दृष्टार्थम् अदृष्टार्थञ्च।
 ५२. 'अस्मात् पदात् अयम् अर्थः बोधव्यः' इति ईश्वरसंकेतः शक्तिः।
 ५३. वृद्धव्यवहारेण शक्तिग्रहः भवति।
 ५४. आकाङ्क्षा योग्यता आसत्तिश्चेति शाब्दबोधे कारणत्रयम्।
 ५५. नव्यमते शब्दप्रमाणं पदज्ञानम्।
 ५६. पदार्थस्मृतिः शाब्दबोधे व्यापारः।
 ५७. न्यायमते प्रमेयं द्वादशविधम्।

५८. न्यायमते इच्छा द्वेषः प्रयत्न सुखं दुःखं ज्ञानञ्च आत्मगुणाः।
 ५९. भोगायतनं शरीरम्।
 ६०. भोगयोग्याः विषयाः अर्थाः।
 ६१. युगपत् ज्ञानानाम् अनुत्पत्तिः मनसः लिङ्गम्।
 ६२. प्रवृत्तिकारणं दोषः।
 ६३. पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः।
 ६४. दुःखस्य आत्यन्तिकी निवृत्तिः अपवर्गः।
 ६५. एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धप्रकारकं ज्ञानं संशयः। यथा आत्मा नित्यः अनित्यः वा।
 ६६. सिद्धान्तः चतुर्विधः सर्वतन्त्रः प्रतितन्त्रः अधिकरणः अभ्युपगमश्च।
 ६७. सामान्यतः ज्ञातस्य यस्य पदार्थस्य तत्त्वम् अविज्ञातम्, तस्मिन् पदार्थे तत्त्वज्ञानार्थं प्रमाणसम्भवप्रयुक्तः ज्ञानविशेषः तर्कः।
 ६८. निर्णयः तत्त्वज्ञानं वा प्रमाणानां फलम्।
 ६९. 'विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्याम् अर्थावधारणं निर्णयः' ।
 ७०. तत्त्वबुभुत्सुकथा वादः।
 ७१. विजिगीषुकथा जल्पः।
 ७२. वितण्डायां स्वपक्षस्थापना न तिष्ठति।
 ७३. जल्पकथायां छलादीनां प्रयोगः भवति।
 ७४. हेतोः आभासाः दोषाः हेत्वाभासाः। हेतुवत् आभासन्ते ये ते हेत्वाभासाः वा।
 ७५. हेत्वाभासः पञ्चविधः।
 ७६. सव्याभिचारः हेत्वाभासः त्रिविधः। साधारणः असाधारणः अनुपसंहारी च।
 ७७. 'गगनारविन्दं सुरभि अरविन्दत्वात्' इत्यत्र आश्रयासिद्धः हेत्वाभासः विद्यमानः।
 ७८. 'वह्निः अनुष्णः द्रव्यत्वात्' इत्यत्र बाधः हेत्वाभासः।
 ७९. छलं त्रिविधम् – वाक्छलम् सामान्यछलम् उपचारछलञ्च।
 ८०. असदुत्तरं जातिः।
 ८१. पराजयप्राप्तिहेतुः निग्रहस्थानम्।
 ८२. द्वाविंशति निग्रहस्थानानि।
 ८३. विप्रतिपत्तिमूलकानि निग्रहस्थानानि षोडश।
 ८४. न्यायमते दुःखस्य आत्यन्तिकी निवृत्तिः मोक्षः।
 ८५. 'तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः' इत्यत्र तत्पदस्य अर्थः दुःखमिति।
 ८६. न्यायमते प्रमाणादीनां तत्त्वज्ञानात् निःश्रेयसलाभः भवति।
 ८७. मिथ्याज्ञाननाशे दोषनाशः, दोषनाशे प्रवृत्तिनाशः, प्रवृत्तिनाशे जन्मनाशः, जन्मनाशे च

दुःखस्य आत्यन्तिकी निवृत्तिः स्यात्।

८८. नैयायिकाः असत्कार्यवादिनः।

८९. सतः कारणात् असत् कार्यम् उत्पद्यते, उत्पत्तेः पूर्वं कार्यं उपादानकारणे असत् इति असत्कार्यवादस्य तात्पर्यम्।

९०. नैयायिकाः आरम्भवादिनः।

॥ इति दशमः पाठः ॥

